

TARJIMA NAZARIYASI: EKSPLISIT–IMPLISIT QARASHLAR, METAFORALAR VA IKKI PARADIGMA O'RTASIDAGI BOG'LANISHLAR

Xoliyarov Lutfulla Tashkuvatovich,

f.f.n., dotsent, O'zbekiston davlat jahon tillari universiteti,

Roman-german tillari tarjimashunosligi kafedrasida mudiri

Annotatsiya. Maqolada tarjimonlarning eksplisit (ochiq) va implisit (bilvosita) nazariy qarashlari, tarjimaga doir tarixiy-aforizmatik metaforalar hamda nemis an'anasidagi ikki nufuzli paradigma — Martin Lyuterning “idiomatik moslashtirish” yo‘nalishi va Fridrix Shleyermaxerning “begonalashtirish” (*verfremden*) strategiyasi — o‘rtasidagi munosabat tahlil qilinadi. Shuningdek, zamonaviy ilmiy va badiiy tarjimalarda muqaddima/xotima (*translator's preface/postface*) janri “amaliy qarorlar oynasi” sifatida ko‘riladi. Tahlil natijasida tarjima talqinning o‘zi ekanligi, usul tanlovi esa matn turi, auditoriya va funksional vazifa mezonlariga bog‘liqligi asoslanadi; nazariya va amaliyotning uzviyligi esa eksplisit bayonlar va implisit rekonstruksiyalarning komplementarligida namoyon bo‘lishi ko‘rsatiladi.

Kalit so‘zlar: eksplisit nazariya, implisit nazariya, begonalashtirish, idiomatik moslashtirish, ekvivalentlik, *translator's preface*, dinamik/formal ekvivalentlik.

Kirish. Ko‘p asrlik tarjima amaliyoti bilan birga tarjima mohiyatiga oid nazariy qarashlar ham shakllanib borgan. Bu qarashlar odatda ikki qatlamda namoyon bo‘ladi:

1. **aforizmlar va metaforalar** ko‘rinishidagi umumiy, preskriptiv fikrlar;
2. tarjimonlarning **muqaddima va xotimalarida** aks etuvchi amaliy qarorlarning asoslanishi.

Nemis tarjima an'anasi doirasida Martin Lyuter va Fridrix Shleyermaxerning qarashlari paradigmatic yo'nalishlar sifatida shakllanib, keyingi nazariyalarning — xususan, Nidaning ekvivalentlik konsepsiyasining — asoslariga ta'sir ko'rsatgan.

Ushbu maqolaning maqsadi — mazkur qatlamlarni tizimli tahlil qilish, metaforalarning epistemik ahamiyatini ko'rsatish, Lyuter–Shleyermaxer strategiyalarining metodik oqibatlarini ochib berish hamda zamonaviy tarjimalardagi “hisobot” janrining qarorlar shaffofligidagi rolini aniqlashdir.

Eksplisit va implisit nazariya

Eksplisit nazariya — tarjimonning o'z ish usulini ochiq bayon etishi: muqaddimalar, xotimalar, sharhlar. Bu turdagi matnlar Yevropa tarjimashunosligida ayniqsa O'rta asrlardan keyin kengaygan.

Implisit nazariya — original va tarjima matnlarini taqqoslash orqali qayta tiklanadigan qarorlar tizimi. Antik va o'rta asrlarda aynan mana shu qatlam ustun bo'lgan.

Metaforalarning shakllanishi

Tarjimalar haqidagi mashhur metaforalar — masalan, “tarjima — xiyonat”, Servantesning “gobelen” obrazi, Benjaminning “shaffoflik” talabi, Vilsning dengizchilik misollari — ilmiy isbot emas, biroq tarjimonning kognitiv va estetik hushyorligini shakllantiruvchi **epistemik signal** sifatida ishlaydi.

Ikki paradigma: Lyuter va Shleyermaxer

Lyuterning yondashuvi:

- “xalq og'ziga qarab” tarjima qilish, ya'ni idiomatik moslashtirish;
- ammo ilohiy yoki konstitutsiyaviy ahamiyatga ega terminlarga kelganda so'zma-so'zlikni saqlash;

→ Demak, tarjima = talqin + kommunikativ maqsad.

Shleyermaxer

yondashuvi:

- “o'quvchini yozuvchiga yaqinlashtirish” — begonalashtirish strategiyasi;
- til ruhini saqlash, originalning o'ziga xos sintaktik va stilistik “cizgilarini” ko'chirish;

→ Bu yondashuv hermenevtik an'ananing tarkibiy qismi.

Bu ikki paradigma keyinchalik **Nidaning “formal–dinamik ekvivalentlik”** konsepsiyasida yangi shaklda davom etadi.

1. Eksplisit va implisit qatlamlarning komplementarligi

Tarjimon muqaddimalari termin tanlovi, sintaksis, frazeologiya, madaniy realiyalar kabi qarorlarni ochiq asoslaydi. Parallel ravishda, matnlararo taqqoslash (implisit qatlam) ushbu qarorlarning “ko‘rinmas” mantig‘ini tiklaydi. Bu ikki qatlam birga olinganda tarjima jarayonining to‘liq nazariy modeli shakllanadi.

2. Metaforalar: “shaffoflikdan labirintgacha”

– **Benjaminning shaffoflik metaforasi:** tarjima sintaksisi ma’noni yashirmasligi kerak.

– **Gobelen metaforasi:** orqa tarafdagi “silliq bo‘lmagan” o‘tishlar — yo‘qotishlar ehtimoli.

– **“Labirint” va “manevr” metaforalari (Vils):** tarjimon kontekstlararo navigatsiyada doimiy orientatsiya talab qilinadi.

Bu metaforalar metod tanloviga normativ buyruq emas, balki **yo‘naltiruvchi episteme** vazifasini bajaradi.

3. Lyuter–Shleyermaxer chizig‘i: chegaralar, auditoriya, semiotika

– Lyuter: auditoriya tushunishi markazda; diniy matnlarda esa qat’iy terminologik sadoqat.

– Shleyermaxer: shakl–mazmun uzviyligi ustuvor; o‘quvchi uchun “begonalik” saqlanadi.

Bu ikki yondashuv ijtimoiy semiotika nuqtai nazaridan **qabul qiluvchi hamjamiyatning kompetensiyasiga** tayanadi.

4. Muqaddima/xotima janri: qarorlarning shaffoflashuvi

Ilmiy matnlarda, masalan, Chomsky, Bernstein yoki Cicourel tarjimalarida muqaddimalar terminologik tanlovning ilmiy asosini beradi. Adabiy tarjimalarda esa — Enzensbergerning *Alice in Wonderland* talqini yoki Bodler tarjimalari — funksional effekt yoki stilistik reproduksiya masalalarini asoslashda “hisobot” rolini bajaradi.

Tahlil quyidagi uch xulosaga olib keladi:

1. **Epistemik daraja:** eksplisit va implisit qatlamlar tarjimon qarorlarining ikki tomonini to'ldiradi. Metaforalar esa intuitiv "kalibrlash vositasi" sifatida xizmat qiladi.
2. **Metodik daraja:** idiomatik moslashtirish va begonalashtirish qarama-qarshi emas; ular matn turi, auditoriya va funksional vazifa bilan belgilanadigan ikki ekstremumdir.
3. **Normativ daraja:** muqaddima/xotima janri — terminografik intizomni mustahkamlovchi, tarjima jarayonini shaffoflashtiruvchi metodik vosita.

Xulosa

Tarjima — talqinning o'zi. Har bir tarjima qarori ekvivalentlik ierarxiyasidagi ustuvorlikni aks ettiradi. Lyuterning idiomatik moslashtirish paradigmasi va Shleyermaxerning begonalashtirish strategiyasi zamonaviy tarjima nazariyalarining ikki asosiy qutbini tashkil etadi. Metaforalar tarjima jarayonining murakkab tabiati haqida epistemik eslatma bo'lib xizmat qiladi. Muqaddima/xotimalar esa nazariya va amaliyotni bir-biriga bog'lab, qarorlarning shaffofligini ta'minlaydi. Usul tanlovi har doim kontekstga — matn turi, auditoriya, til ruhi va kommunikativ funksiyaga — mos ravishda belgilanishi zarur.

ADABIYOTLAR

1. Albrecht, J. (2007): Bedeutung der Übersetzung für die Entwicklung der Kultursprachen. In: Kittel, H. u. a. (Hrsg.), 1088–1108.
2. Barchudarow, L. (1979): *Sprache und Übersetzung*. Probleme der allgemeinen und speziellen Übersetzungstheorie, Moskau/Leipzig.
3. Benjamin, A. (1989): *Translation and the nature of philosophy*. A new theory of words, London/New York.
4. Gerzymisch-Arbogast, H. (1994):
Übersetzungswissenschaftliches Propädeutikum, Tübingen (= Uni-Taschenbücher, 1782).
5. Göpferich, S. (2008): *Translationsprozessforschung*. Stand – Methoden – Perspektiven, Tübingen (= Translationswissenschaft, 4).
6. Jüngst, H. E. (2010): *Audiovisuelles Übersetzen. Ein Lehr- und Arbeitsbuch*, Tübingen (= Narr Studienbücher).
7. Kußmaul, P. (2015): *Verstehen und Übersetzen*. Ein Lehr- und Arbeitsbuch, 3., überarbeitete und erweiterte Auflage, Tübingen (= Narr Studienbücher).
8. Yo'ldoshev U.R. Nasriy tarjima kompetensiyasi qanday shakllantiriladi. Til va adabiyot ta'limi. 2022 № 5. 30-32- betlar
9. Бахтияров М.Я. Проблемы системного описания словосочетания в современной лингвистике. Формирование Казахской государственности и историко-культурные ценности туркского мира.”материалы международной научно-практической конференции. Шымкент-2009.